

Sławomir Pasikowski

Akademia Pomorska w Słupsku, e-mail: s.pasikowski@apsl.edu.pl

Walidacja kwestionariusza gotowości przeciwstawiania się wpływowi społecznemu. Perspektywa aplikacji w edukacji akademickiej

<http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2015.056>

Validation of Questionnaire of Readiness To Resist Towards Social Influence. Perspective of Applications in The Academic Education Contexts

Abstract

The article presents the validation procedure of the questionnaire to measurement of individual readiness to resistance toward unwanted social impact. One of the aims of the research was designing of tool to using in academic education context. The conceptualization was based on the literature relating to rebelliousness, negativism, reactance, disobedience and resistance toward social influence. Consequently, it has been assumed that the variable is multidimensional. The results shows that the tool measures four separate types of readiness to resist. Also the validity and the reliability were satisfactory. The empirical data were collected in a series of investigation which encompasses 653 people.

Key words: resistance; readiness to resist; measurement; questionnaire; validation

Wprowadzenie

Celem podjętych badań nad autorskim kwestionariuszem przeciwstawiania się wpływowi społecznemu¹ było stworzenie narzędzia możliwego do wykorzy-

¹ Badania prezentowane w tekście stanowią kontynuację projektu konstrukcji narzędzia,

stywania wśród osób dorosłych w kontekście edukacji akademickiej i bez konieczności odwoływania się do obszaru terapii lub dorastania, jednak opartego na właściwościach wspólnie akcentowanych w perspektywie różnych teorii, modeli i stanowisk dotyczących przeciwstawiania się społecznym oddziaływaniom. Indywidualny opór może bowiem wystąpić w każdej interakcji społecznej i w dowolnym okresie życia człowieka (Apter, 1982; McDermott, 1988). Pomiar tego zjawiska w kontekście edukacji wyższej i w sposób możliwie wolny od zapośredniczeń z obszarem terapii i dorastania wydaje się atrakcyjną możliwością zarówno w aspekcie tworzenia modeli i koncepcji edukacji akademickiej, jak i praktycznych aplikacji o charakterze diagnozy i predykcji na tym poziomie edukacji. Większość narzędzi i badań skupiona jest jednak właśnie wokół okresu dzieciństwa i dorastania (McDermott, 1988; Oleszkowicz, 2001; Ostrowska, 2002; Bukobza, 2009) lub zagadnienia poradnictwa i terapii (Seibel, Dowd, 1999; Karno, Beutler, Harwood, 2002; Arnow i in., 2003; Semann i in., 2004; Karno, Longabaugh, 2007). Jednak istniejące narzędzia nie zawsze posiadają satysfakcjonującą trafność i rzetelność (Hong, Ostini, 1989; Dowd, Milne, Wise, 1991; Donnell, Thomas, Buboltz, 2001; Buboltz, Thomas, Donnell, 2002; Arnow i in., 2003; Shen, Dillard, 2005; Jonason, Bryan, Herrera, 2010), co spotyka się zresztą z zachętą do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie pomiaru przeciwstawiania się, a nie tylko poprzestawianiu na doskonaleniu narzędzi już istniejących (Jonason, Bryan, Herrera, 2010). Pytanie, które legło u podstaw konstrukcji prezentowanego kwestionariusza, dotyczyło form lub też sposobów wyrażania przeciwstawiania się niechcianym wpływom społecznym. Dokładniejsze przedstawienie podstaw konceptualizacji prezentowanego tu narzędzia znajduje się w innym miejscu (Pasikowski, 2014a; 2014b).

W związku z tym, że buntowniczość i negatywizm opisywane są jako każdy ukryty lub otwarty opór wobec społecznego wpływu wynikającego z władzy, autorytetu, konwencji lub sprzyjającej temu struktury sytuacji (Aggleton, Whitty, 1985; McDermott, 1988), indywidualna ocena własnej reakcji na doświadczane oddziaływania społeczne wydaje się istotną kwestią, szczególnie w przypadku zagadnienia pasywnego przeciwstawiania się (McDermott, 1988). Idąc więc za tym, w puli prezentowanych dalej stwierdzeń wyprowadzonych w drodze operacjonalizacji znalazły się także te dotyczące zachowań, które z zewnątrz nie muszą być oceniane jako wyraz oporu. To dopiero kontekst percepcji warunków i własnego stosunku wobec sytuacji określa negatywistyczny

którego pierwsze efekty zaprezentowano w pracy: Sławomir Pasikowski (2014), *Ambiwalencja i opór. Nauczyciele i studenci wobec szkoły*, Wydawnictwo Naukowe AP, Słupsk.

wydzwięk tych reakcji. Taka fenomenologiczna natura przeciwstawiania się uzasadnia i czyni preferowanymi techniki pomiaru oparte na samoobserwacji i samoopisie (McDermott, 1988).

Posiłkując się w tym kontekście stanowiskami innych autorów w zakresie problematyki negatywizmu, reaktancji, buntu, oporu i nieposłuszeństwa (Brehm, 1966; Porębska, 1968; Brehm, Brehm, 1981; Apter, 1982; Oleszkowicz, 2006) przyjęto podczas konstrukcji kwestionariusza rozpatrywać opór jako funkcję interpretacji sytuacji społecznej oraz subiektywnego przeżycia wewnętrznego. Na tej podstawie zasadne jest mówić o gotowości do przeciwstawiania się niechcianym wpływom i ograniczeniom społecznym (por. McDermott, 2001; Knowles, Riner, 2007). Gotowość tę należy rozumieć jako uświadamiane nastawienie umysłowe, w którym podmiot, w związku z odczuwaniem niechęci wobec zewnętrznych oddziaływań oraz spostrzeganiem siebie jako przeciwnego tym oddziaływaniom, jest w stanie w szczególności sposób podjąć natychmiastową aktywność ukierunkowaną na ograniczenie ich wpływu (por. Apter, 1982; Apter, 2001a; 2001b; McDermott, 2001; Oleszkowicz, 2006).

Ustalenia z prowadzonych dotychczas badań (McDermott, 1988; Dowd, Milne, Wise, 1991; Stenner, Marshall, 1995; Donnell, Thomas, Buboltz, 2001; Buboltz, Thomas, Donnell, 2002; Arnow i in., 2003; Shen, Dillard, 2005; Bukobza, 2009; Rudnicki, 2009; Jonason, Bryan, Herrera, 2010;) uzasadniają przyjęcie na etapie konceptualizacji narzędzia założenia, że opór jest zjawiskiem wielowymiarowym. W związku z tym wyróżniłem cztery jego typy. Punktem wyjścia do sformułowania stanowiska czteroczynnikowego modelu przeciwstawiania się była teza, iż sam sprzeciw scharakteryzować można ze względu na dwie ogólniejsze właściwości. Pierwsza to aktywność, czyli stopień, w jakim bezpośrednio forsuje się swoje stanowisko lub broni własnej pozycji (od form biernych po aktywne; por. Obuchowska, 1983; Aggleton, Whity, 1985; Fernandes, 1988; Porębska, 1966; Paleczny, 1997; Thomas, Donnell, Buboltz, 2001; Goffman, 2006; Oleszkowicz, 2006; Knowles, Riner, 2007; Zimbardo, 2008). Druga to akceptacja – stopień, w jakim jednostka uznaje źródło doznawanych nacisków i ograniczeń, w tym sensie, że nastawiona jest na budowanie społecznej relacji lub jej podtrzymywanie (por. Obuchowska, 1983; Sztompka, 2003). Właściwość ta nie jest uwzględniana w praktyce tworzenia narzędzi pomiaru przeciwstawiania się. Spotkać się raczej można z koncentracją na świadomości oraz celowości zachowań osoby i jej otoczenia (Oleszkowicz, 2001; Bukobza, 2009), formie wyrazu sprzeciwu (Dowd, Milne, Wise, 1991; Oleszkowicz, 2001), natężeniu potrzeby niezależności (Tucker, Byers, 1987; Dowd, Milne, Wise, 1991; Hong, Faed, 1996; Stanik, Roszkowska, Kucharewicz, 2006), stra-

tegi radzenia sobie z ograniczeniami (Ostrowska, 2002), statusie uczestników relacji, proaktywności i reaktywności zachowań (McDermott, 1988; Bukobza, 2009), stopniu uzewnętrznienia, a także skutkach tych zachowań, w tym zaletach i korzyściach dla osoby i otoczenia (Stenner, Marshall, 1995; Oleszkowicz, 2001; Bukobza, 2009). Uwzględnienie więc „akceptacji”, rozumianej w myśl wcześniej podanej definicji, wydaje się nie tylko teoretycznie zasadne, ale także interesujące, choćby przez wzgląd na dotychczasowe jej niedocenianie w praktyce budowania narzędzi pomiaru oporu.

Dodatkowym uzasadnieniem założenia o dwóch głównych właściwościach charakteryzujących przeciwstawianie się jest model, w którym przyjmuje się istnienie pewnego rodzaju kontinuum zachowań w odpowiedzi na społeczne wpływy spostrzegane przez jednostkę jako naciski zagrażające jej wolności: od form uległych, poprzez asertywne do agresywnych (Deluty, 1979; Ames, 2007; Ames, Flyn, 2007). Argumentów, szczególnie na rzecz „akceptacji”, dostarczać też może teoria zachowań ingracjacyjnych (Jones, Wortman, 1973, za: DeLamater, Myers, 2011), a konkretnie opisywane w niej dwa typy zachowań. Pierwszy – prezentowanie zgodności (konformizmu) z opiniami i poglądami innych. Drugi – autoprezentacja nastawiona na zwiększanie atrakcyjności w oczach innych, np. poprzez prezentowanie lub opis własnych właściwości w taki sposób, by spełniały cudze oczekiwania lub zgadzały się z cudzymi preferencjami. Zgodnie z tą teorią zarządzanie wrażeniem przez prezentowanie pokory, zależności oraz uległości wobec zewnętrznych wymagań i nacisków bywa wykorzystywane jako kamuflaż i służy celom innym, przeciwnym niż te, które pozostają w interesie osoby lub osób będących adresatami takich działań. Działania tego rodzaju ukierunkowane są bowiem na uzyskanie dostępu do jakiegoś dobra, względów, korzyści lub uchronienia wybranego *status quo*, i same traktowane są jako mieszczące się w ramach interpersonalnych technik wywierania wpływu (Bohra, Pandey, 1984; Gordon, 1996; Blickle, 2003; Ellis, West, Ryan, DeShon, 2002). Jednak interpretowane są też w kategoriach redukcji stopnia zależności od innych (Baumeister, 1982). Mimo to i tak zdecydowanie bardziej wiążą się z podtrzymywaniem niż zrywaniem relacji.

Metoda

Narzędzia

Opierając się na układzie powstałym po ortogonalnym złożeniu kategorii „aktywność” oraz „akceptacja”, przyjąłem że przeciwstawianie się wyrażać może

się w czterech odrębnych formach: ekspresji negatywnych emocji i agresji, bierności, pozornym przystosowaniu się oraz asertywnym wyrażaniu własnego stanowiska. Pierwsza, ekspresja negatywnych emocji i agresji, wiązałaby się z bezpośrednią aktywną obroną własnej pozycji oraz z niskim poziomem akceptacji i dbałości o relację. Polegać natomiast miałyby na ukierunkowanej ekspresji złości i niechęci oraz podejmowaniu działań przeciwnych lub szkodzących interesom strony wywierającej nacisk. Tę formę nazwałem odwetem (Od). Druga, polegająca na bierności wynikającej z niechęci wobec doświadczanych nacisków i wymagań, związana byłaby z niskim poziomem bezpośredniej aktywnej obrony i forsowania własnej pozycji oraz niskim poziomem nastawienia na relację. Formę tę przyjąłem nazywać biernym sprzeciwem lub inercyjnością (In). Wyrażałaby się przez stosowanie ograniczania kontaktu, wycofanie, unikanie, odmowę i odrzucenie działania w możliwym połączeniu z lekceważącym stosunkiem wobec naciskającego lub sytuacji nacisku (por. Porębska, 1968; Apter, 1982; Knowles, Riner, 2007). Pozorne dostosowanie nazwane w modelu oportunistycznym (O) jest trzecią spośród form przeciwstawiania się. Charakteryzować miałyby je nastawienie na relację oraz niski stopień bezpośredniej aktywnej obrony (por. Obuchowska, 1983; Sztompka, 2003). Oportunizm wyrażałby się przez instrumentalne budowanie wrażenia uległości umożliwiającego ukryte realizowanie własnych celów lub minimalizowanie ewentualnych strat związanych z otwartym sprzeciwem. Czwarta forma oporu to asertywna konfrontacja (Ak). Postać ta wiązałaby się z bezpośrednią aktywną obroną, forsowaniem swego stanowiska i jednocześnie nastawieniem na budowanie relacji, a polegałaby na otwartym komunikowaniu własnej niezgody i poszukiwaniu argumentów pozwalających zmienić sytuację, z jednoczesnym respektowaniem praw drugiej strony.

Na tej podstawie powstała wstępna pula 80 pozycji kwestionariusza gotowości przeciwstawiania się (KGP), po 20 na każdy teoretycznie wyodrębniony typ oporu. Nad poprawnością językową pozycji czuwał filolog, który poddawał modyfikacji stwierdzenia, kierując się, oprócz samej poprawności, także zapewnieniem możliwej prostoty sformułowań. Treść stwierdzeń dotyczyła wyłącznie zachowań. Zrezygnowałem z typowego w kwestionariuszach odwoływania się do hipotetycznych sytuacji. Uwagę osoby wypełniającej kwestionariusz starałem się natomiast skupiać na występowaniu określonych zachowań, rozpoznawanych w oparciu o doświadczenia społeczne odtwarzane w jej pamięci. Konkretnie sytuacje opisywane w poszczególnych stwierdzeniach kwestionariusza mogą nie przydarzać się badanym osobom i w związku z tym skłaniać je do wirtualnego umiejscawiania się w danych okolicznościach. Dlatego też, kie-

rując się sugestią Paula Stennera i Harriette Marshall (1995) dotyczącą waloru redukcji dyrektywności w badaniach przeciwstawiania się, to w instrukcji zasugerowałem określoną grupę doświadczeń i sytuacji w założeniu wspólnych różnym ludziom. Zatem zadaniem osoby wypełniającej kwestionariusz jest poszukiwanie w pamięci egzemplarzy konkretnych zachowań własnych i określenie częstości ich pojawiania się w odpowiedzi na sytuacje wskazane właśnie w instrukcji. Niewątpliwie jednak posługiwanie się w poszczególnych stwierdzeniach „podpowiadaniem” rodzaju sytuacji wyraźniej ukierunkowuje badanych. W literaturze znaleźć można bowiem dowody na znaczenie rodzaju zagrożenia poczucia wolności dla efektu przeciwstawiania się. Dowody te nie są jednak do końca jednoznaczne. Ostatecznie część badaczy zgadza się co do tego, że każde zagrożenie wolności lub swobody wywołuje motywację do jej przywracania (Seemann, Carroll, Woodard, Mueller, 2008). Odmienne formy tych zagrożeń mogą natomiast powodować różnice w nasileniu oporu, choć ważna jest oczywiście także indywidualna wrażliwość na owe zagrożenia. Mimo wspomnianej niejednoznaczności dowodów przyjąłem rozwiązanie polegające na wskazaniu zróżnicowania zagrożeń wolności i swobody w treści instrukcji, a o tej decyzji przesądziło przywołane ustalenie, że w zasadzie każde zagrożenie wolności wywołuje motywację do jej przywracania. Skoro bowiem tak jest, rezygnacja z opisów sytuacji w poszczególnych pozycjach kwestionariusza nie powinna mieć większego wpływu na trafność i rzetelność narzędzia.

Zatem w treści instrukcji zawarte zostało polecenie: „Określ, jak zachowujesz się, gdy czujesz, że ktoś Cię ogranicza lub próbuje wywierać na Ciebie wpływ, np. poprzez zawężanie możliwości Twojego wyboru, skłanianie do przyjęcia jakiegoś punktu widzenia, rady, nakazy, zakazy, polecenia lub formułowanie wymagań i oczekiwań, z którymi nie zgadzasz się w części lub w całości”. W instrukcji znalazła się także prośba, by osoba wypełniająca kwestionariusz, określając te zachowania, odnosiła się do różnych codziennych sytuacji, jakich doświadcza w pracy, w szkole, w domu, wśród znajomych, przyjaciół lub po prostu znajdując się wśród innych ludzi. Instrukcja kończyła się poleceniem, aby ustosunkować się do każdego stwierdzenia, zakreślając jeden wybrany punkt na siedmiopunktowej skali częstości od „nigdy” (1) do „prawie zawsze” (7). Punkty na skali oddzielone zostały myślnikami, a wstawienie skali pomiędzy wyrazy „nigdy” i „prawie zawsze” miało na celu wywołanie wrażenia, iż stanowi ona kontinuum.

Rozwiązanie siedmiopunktowe, podobnie jak pięcio- i dziewięciopunktowe, znajduje się w grupie optymalnych w przypadku skal pomiarowych (Brzezińska, Brzeziński, 2006). Daje szerszą możliwość wyboru i jednocześnie nie

powoduje zagubienia zbyt dużą liczbą wyborów. Poza tym w sytuacji, gdy dostęp do informacji związanych z cechą jest wystarczająco łatwy i dodatkowo towarzyszy temu doświadczenie w zakresie związanym z tą cechą, skale siedmiopunktowe wydają się lepiej różnicować badanych pod względem udzielanych odpowiedzi. Dają też lepsze efekty pod względem zgodności osób o podobnym natężeniu cechy.

W celu określenia trafności zbieżnej i różnicowej kwestionariusza gotowości przeciwstawiania się (KGP) wykorzystano wyniki zebrane przy pomocy: Kwestionariusza Kompetencji Społecznych (KKS) autorstwa Anny Matczak, Skali Reakcji Terapeutycznej (TRS) autorstwa Thomasa E. Dowda, Christophera R. Milne'a i Stevena L. Wise'a w polskiej adaptacji Seweryna Rudnickiego, skali ugodowości z Inwentarza Osobowości NEO-FFI w adaptacji Bogdana Zawadzkiego, Jana Strelaua, Piotra Szczepaniaka i Magdaleny Śliwińskiej, Skali I-E Rottera autorstwa Juliana Rottera, Skali Depresji Becka (BDI) autorstwa Aarona Becka oraz Inwentarza Stanu i Cechy Lęku (STAI) w adaptacji Charlesa D. Spielberga, Jana Strelaua, M. Tysarczyka i Kazimierza Wrześniewskiego.

Uczestnicy i schemat badania

Przygotowany w opisany powyżej sposób KGP rozdano 248 osobom (165 kobietom i 83 mężczyznom) w wieku około 27 lat ($m = 26,75$; $sd = 13,05$; mediana = 24), a następnie w oparciu o zebrane wyniki wykonana została wstępna ocena struktury czynnikowej testu. W drugim etapie badania określono najlepsze rozwiązania w zakresie struktury kwestionariusza. W trzecim etapie, który został poświęcony powtórnej analizie struktury wewnętrznej testu, tak ustaloną wersję KGP rozdano kolejnym 142 osobom (113 kobiet i 29 mężczyzn). Wiek tej grupy badanych to przeciętnie 22 lat ($m = 21,95$; $sd = 2,29$; mediana = 21). Zarówno pierwszą, jak i drugą grupę badanych osób stanowili studenci studiów stacjonarnych i niestacjonarnych takich kierunków i specjalności prowadzonych w Akademii Pomorskiej w Słupsku (AP) jak: pedagogika, ratownictwo medyczne, polityka obronna, bezpieczeństwo i porządek publiczny, filologia polska, historia.

W projekcie badania przewidziane zostało także sprawdzanie trafności zbieżnej i rozbieżnej KGP. W tym celu poproszono o uzupełnienie zestawu testów następujących 165 osób (78 kobiet, 87 mężczyzn; wiek: $m = 23,01$; $sd = 3,36$; mediana = 22), studentów AP z kierunków: pedagogika, ratownictwo medyczne, polityka obronna, bezpieczeństwo i porządek publiczny. W zastawach znajdo-

wał się KGP (20 pozycji) w połączeniu z: Kwestionariuszem Kompetencji Społecznych (KKS) autorstwa Matczak (37 osób), Skalą Reakcji Terapeutycznej (TRS) autorstwa Dowda, Milne'a i Wise'a w polskiej adaptacji Rudnickiego wraz ze skalą ugodowości z Inwentarza Osobowości NEO-FFI w adaptacji, Zawadzkiego, Strelaua, Szczepaniaka i Śliwińskiej (53 osoby), Skalą I-E Rottera (37 osób), Skalą Depresji Becka (BDI) oraz z Inwentarzem Stanu i Cechy Lęku (STAI) w adaptacji Spielberga, Strelaua, Tysarczyka i Wrześniewskiego (38 osób). W każdym z zestawów KGP wypełniany był jako pierwszy.

Aby możliwe było określenie stałości testu odrębna grupa 98 osób (79 kobiet, 19 mężczyzn; wiek: $m = 28,71$; $sd = 5,64$; mediana = 27), studentów studiów AP z kierunku praca socjalna oraz pedagogika wypełniła kwestionariusz dwukrotnie w odstępie trzech tygodni. Uczestnictwo w każdym z badań miało dobrowolny charakter, nie podlegało presji czasu i było anonimowe.

Wyniki analizy właściwości psychometrycznych

Trafność czynnikowa i rzetelność

W pierwszym rzędzie w analizie zebranego materiału wykorzystana została konfirmacyjna analiza czynnikowa. W efekcie okazało się, że modelu nie udało się potwierdzić w sposób satysfakcjonujący (istotny statystycznie współczynnik χ^2), choć kierunek przyjętych założeń teoretycznych okazał się niezupełnie błędny, o czym świadczy dopuszczalna wartość współczynnika dopasowania RMSEA (tab. 1).

Tabela 1. Zestawienie wskaźników dobroci dopasowania dla czteroczynnikowego modelu gotowości do przeciwstawiania się. Wersja początkowa kwestionariusza

χ^2	df	p	RMSEA	GFI	AGFI	Gamma	Skoryg. Gamma	AIC
6473,28	3080	0,0000	0,084	0,516	0,491	0,646	0,628	34,48

Źródło: opracowanie własne

Jednakże w związku z niesatysfakcjonującymi wynikami zebrany materiał poddany został powtórnej analizie, tym razem bez zakładania na wstępie modelu struktury wyników. Posłużyłem się w tym celu eksploracyjną analizą czynnikową.

W przypadku początkowej puli pozycji testowych zastosowanie analizy czynnikowej okazało się zasadne, na co wskazał satysfakcjonujący współczyn-

nik korelacji Kaisera-Mayera-Olkina (KMO) oraz istotny statystycznie wynik testu Bartletta (patrz tabela 2) świadczący o tym, że korelacje w macierzy wyników były wyraźnie wyższe niż zero.

Tabela 2. Charakterystyka macierzy korelacji pozycji testowych

etap badania	KMO	test Bartletta	df	p
1 (80 pozycji)	0,79	8962,69	3160	0,0000
2 (20 pozycji)	0,81	1705,12	190	0,0000
3 (20 pozycji)	0,74	1047,94	190	0,0000

Źródło: opracowanie własne

W prowadzonej analizie ze standardową metodą rotacji ortogonalnej Varimax przyjąłem cztery czynniki, mimo wyników, jakich dostarczyła konfirmacyjna analiza czynnikowa. Na taką liczbę wskazał bowiem test ospiska Cattella. Wprawdzie analiza wykazała 20 czynników o wartości własnej przekraczającej 1 (zgodnie z kryterium Kaisera), to jednak załamanie krzywej na wykresie wartości własnych następowało przy czwartym z kolei czynnika (wartości własne pierwszych czterech czynników: I = 10,92; II = 7,94; III = 4,88; IV = 3,98). Taka więc liczba ostatecznie najlepiej opisywała strukturę zebranych wyników. Redukcji pozycji testowych dokonywałem w oparciu o moc dyskryminacyjną tych pozycji oraz wartość ładunków czynnikowych. W ostatecznym rozrachunku pozycje o współczynniku mocy dyskryminacyjnej poniżej 0,35, ładunku poniżej 0,45 oraz korelujące z więcej niż jednym czynnikiem ulegały dyskwalifikacji. W sumie dotyczyło to 60 stwierdzeń.

Odpowiednio wysokie współczynniki wskaźnika KMO oraz wynik testu Bartletta (patrz tabela 2) dla zbioru pozycji testowych zredukowanych do 20 (patrz tabela 3) stały się podstawą wykonania ponownej analizy czynnikowej z rotacją Varimax.

Tabela 3. Treść pozycji kwestionariusza gotowości przeciwstawiania się wpływowi społecznemu

Item*	Treść pozycji
1	Mówię otwarcie, co mi nie odpowiada.
5	Podaję powody, dla których nie godzę się na tę sytuację.
13	Wypowiadam swój sprzeciw prosto w oczy oraz słucham argumentów tego kogoś.
16	Oczekuję korzyści z akceptacji jego oczekiwań i działań.
22	Wypowiadam głośno swoje racje.

Tabela 3. cd.

Item*	Treść pozycji
32	Skupiam się na innych rzeczach, nie związanych z tą sytuacją.
34	Mszczę się.
37	Godzę się z tym, bo myślę o korzyściach z tego wynikających.
38	Szukam czegoś, co mogę w dowolnym momencie wykorzystać przeciw temu komuś.
40	Rozmawiam z tym kimś w tej sprawie twarzą w twarz.
41	Działam na przekór temu komuś.
42	Staram się dobrze wypaść w oczach tego kogoś, mimo że nie akceptuję jego wymagań.
47	Kalkuluję, jakie korzyści mogę mieć z akceptacji tej sytuacji.
52	Próbuję odwrócić od tej sytuacji moją uwagę i skoncentrować się na czymś innym.
55	Robię temu komuś na złość.
63	Staram się nie myśleć o tej sytuacji.
66	Staram się mu odplącić, odegrać się na tym kimś.
69	Od tej pory jestem wobec tego kogoś zadziorna/y, prowokacyjna/y.
74	Staram się dowieść, że tak nie powinno być.
79	Staram się robić wrażenie, że godzę się z tą sytuacją.

Źródło: opracowanie własne

* nr pozycji w początkowym zestawie 80 stwierdzeń

Okazało się, że stwierdzenia kwestionariusza, podobnie jak poprzednio, odnoszą się do czterech czynników. Mimo że wartości własne czynników uległy wyraźnemu obniżeniu ($I = 4,24$; $II = 3,44$; $III = 1,93$; $IV = 1,88$), to nadal przekraczały próg przyjętego kryterium Kaisera. Poza tym test osypiska Cattella wciąż wskazywał, że taka ich liczba jest optymalna. Po sześć pozycji przypadało na czynnik pierwszy (Od) i drugi (Ak), pięć na trzeci (O) oraz trzy odpowiadały czynnikowi czwartemu (In). Podkreślić należy, że żadna z tych pozycji nie weszła w skład odpowiadający innemu czynnikowi niż ten, do badania którego została pierwotnie zaprojektowana. Ogólnie test wyjaśniał ponad 57% wariacji wyników. Na czynnik pierwszy przypadało 21%, na drugi 17%, na czynnik trzeci blisko 10%, a na czwarty podobnie, bo ponad 9% wyjaśnianej wariacji. Moc dyskryminacyjna pozycji testowych tylko w jednym przypadku spadła do poziomu 0,38. Wartości mocy dyskryminacyjnej pozostałych pozycji mieściły się w granicach 0,41–0,77. Zgodność wewnętrzna (mierzona współczynnikiem α Cronbacha) dla całego kwestionariusza wyniosła 0,75, a wartość współczynnika rzetelności połówkowej Spearmana-Browna równa była 0,64.

Zgodność wewnętrzna skali Od (pierwszy czynnik) wynosiła 0,87, a skali Ak (drugi czynnik) 0,84. Z kolei zgodność wewnętrzna dla skali O (trzeci czynnik) wyniosła nieco ponad 0,70, a dla skali In (czwarty czynnik) 0,698. Interkorelacje pomiędzy ogólnymi wynikami skal wyodrębnionych w drodze analizy czynnikowej były bliskie zeru i statystycznie nieistotne, poza współczynnikiem związku pomiędzy skalą O i Od ($r = 0,29, p < 0,001$).

By ponownie zbadać strukturę wewnętrzną nowej postaci kwestionariusza składającej się z 20 pozycji, a ustalonej w drugim etapie badania, zaprojektowałem pomiar z udziałem 142 osób (113 kobiet i 29 mężczyzn). Analiza uzyskanych wyników pod względem występowania korelacji pomiędzy pozycjami testu, jako podstawa stosowania analizy czynnikowej, wypadła pomyślnie zarówno w przypadku wskaźnika KMO, jak i testu Bartletta (tab. 2). Po przeprowadzeniu eksploracyjnej analizy czynnikowej z wykorzystaniem ortogonalnej rotacji Varimax okazało się, że wartość ładunków czynnikowych utrzymała się na zbliżonym poziomie przy zachowaniu struktury czteroczynnikowej. Wcześniejszą decyzję co do liczby czynników podjąłem, podobnie jak poprzednio, na podstawie kryterium osypiska Cattella oraz kryterium Kaisera (wartości własne wyodrębnionych czynników: I = 3,83; II = 3,42; III = 2,61; IV = 1,67). Łącznie test wyjaśniał blisko 58% wariancji uzyskanych wyników, a więc podobnie jak miało to miejsce w przypadku poprzedniej wersji. Czynnik pierwszy wyjaśniał ponad 17% wariancji wyników, czynnik drugi ponad 13%, czynnik trzeci ponad 19%, a czynnik czwarty ponad 8%. Moc dyskryminacyjna pozycji testowych nie uległa zasadniczym zmianom. Wahala się, zależnie od zbioru pozycji odpowiadającego poszczególnym czynnikom, w przedziale między 0,41–0,72. Zgodność wewnętrzna, mierzona współczynnikiem α Cronbacha, dla całego kwestionariusza równa była 0,701, a wartość współczynnika rzetelności połówkowej Spearmana-Browna wyniosła 0,74. Zgodność wewnętrzna dla skali Od odpowiadającej pierwszemu czynnikowi wynosiła 0,82, a dla skali Ak (drugi czynnik) 0,81. Współczynnik ten dla skali O (trzeci czynnik) wyniósł nieco ponad 0,77. Z kolei zgodność skali In (czwarty czynnik) równa była 0,73. Należy dodać, że w trzecim etapie badania interkorelacje ogólnych wyników skal zbliżone były do zera i statystycznie nieistotne, z wyjątkiem współczynnika związku pomiędzy skalą O i In ($r = 0,24, p = 0,005$).

Zatem potwierdzone zostały właściwości testu uzyskane wcześniej w analizie prowadzonej na zredukowanej liczbie pozycji. Porównanie wyników analizy czynnikowej prowadzonej w drugim i trzecim etapie badania znajduje się w tab. 4.

Tabela 4. Wartości ładunków czynnikowych uzyskanych w eksploracyjnej analizie czynnikowej dla 20 pozycji kwestionariusza. Zestawienie wyników drugiego i trzeciego etapu badania

Item*	Etap 2				Etap 3			
	Czynnik I	Czynnik II	Czynnik III	Czynnik IV	Czynnik I	Czynnik II	Czynnik III	Czynnik IV
34	0,745	0,007	0,12	0,043	0,767	-0,024	0,111	0,138
38	0,724	0,008	0,176	-0,051	0,505	0,083	0,306	-0,247
41	0,784	0,025	0,049	0,085	0,697	0,066	-0,185	-0,125
55	0,837	-0,022	0,157	-0,033	0,833	-0,056	-0,008	-0,101
66	0,804	-0,017	0,127	0,027	0,821	0,015	0,131	-0,041
69	0,75	-0,008	-0,031	0,111	0,666	0,002	0,012	0,103
1	0,036	0,771	-0,103	0,045	0,071	0,794	-0,194	0,063
5	-0,022	0,745	-0,067	-0,033	-0,135	0,603	0,13	0,126
13	-0,087	0,787	-0,032	-0,12	-0,02	0,785	-0,137	-0,009
22	-0,016	0,747	-0,112	0,092	0,143	0,726	-0,238	-0,037
40	-0,035	0,752	0,095	0,067	-0,061	0,683	0,049	-0,059
74	0,103	0,642	0,051	0,026	0,124	0,696	0,067	-0,283
16	0,138	0,155	0,727	-0,123	0,208	0,071	0,777	-0,053
37	0,103	-0,098	0,746	0,01	0,02	-0,193	0,755	0,139
42	-0,099	-0,119	0,638	0,027	-0,11	0,077	0,659	0,148
47	0,266	0,104	0,636	0,057	0,088	-0,063	0,678	0,037
79	0,188	-0,149	0,561	0,14	0,011	-0,224	0,621	0,312
32	0,069	-0,119	0,011	0,764	0,051	0,052	0,182	0,841
52	0,117	0,053	0,051	0,835	-0,056	-0,036	-0,013	0,851
63	-0,044	0,143	0,028	0,745	-0,068	-0,082	0,305	0,611

Źródło: opracowanie własne

* nr pozycji w początkowym zestawie 80 stwierdzeń

W projekcie uwzględniłem także badanie stabilności bezwzględnej KGP. Rzetelność mierzona metodą korelacji test-retest w odstępie trzech tygodni wyniosła dla całego kwestionariusza: $r(93) = 0,68$, $p < 0,001$. Założenie o równoległości średnich przy pomiarze tą metodą (Jankowski, Zajenkowski, 2009) zostało spełnione: $t_{(92)} = 1,36$, $p = 0,176$. W przypadku poszczególnych skal współczynniki korelacji pomiędzy dwoma oddalonymi w czasie pomiarami były następujące: dla skali Od $r_{(93)} = 0,78$, $p < 0,001$; dla skali Ak $r_{(93)} = 0,76$,

$p < 0,001$; dla skali O $r_{(93)} = 0,67$, $p < 0,001$; i w przypadku skali In $r_{(93)} = 0,48$, $p < 0,001$. W każdej z analiz założenie o równoległości średnich zostało spełnione.

Trafność zbieżna i różnicowa

Poza weryfikowaniem trafności KGP przy użyciu analizy czynnikowej badaniu podlegała również trafność w aspekcie zbieżnym i rozbieżnym jego ostatecznej wersji. W przypadku tego pierwszego przewidywałem przede wszystkim występowanie dodatnich związków między wynikami pomiaru reaktancji a wynikami KGP, co zyskało zresztą potwierdzenie w drodze przeprowadzonych analiz. Łączny wynik w TSR pozostawał w związku z rezultatami KGP uzyskiwanymi w skali Od ($r_{(50)} = 0,48$, $p < 0,001$) w skali Ak ($r_{(49)} = 0,38$, $p = 0,007$) oraz w skali O ($r_{(50)} = 0,39$, $p = 0,005$). Reaktancja behawioralna korelowała z wynikami na skali Od ($r_{(50)} = 0,48$, $p < 0,001$), Ak ($r_{(49)} = 0,29$, $p = 0,043$), O ($r_{(50)} = 0,36$, $p = 0,009$) oraz In ($r_{(50)} = 0,37$, $p = 0,008$). Natomiast reaktancja werbalna z rezultatami skali Od ($r_{(49)} = 0,31$, $p = 0,028$) oraz Ak ($r_{(51)} = 0,38$, $p = 0,005$). Współczynniki korelacji liniowej pozostałych układów skal były statystycznie nieistotne.

W związku z tym, że przeciwstawianie się wpływowi innych osób może wymagać pewnego rodzaju umiejętności społecznych, oczekiwałem, że przynajmniej wyniki w skali Ak współzależą będą z ogólnym wynikiem KKS autorstwa Matczak. Przewidywanie to zyskało potwierdzenie ($r_{(36)} = 0,61$, $p < 0,001$), przy czym korelacja wyników Ak z wynikami uzyskanymi w skali asertywności KKS wyniosła: $r_{(35)} = 0,44$, $p = 0,008$, w skali intymności: $r_{(36)} = 0,59$, $p < 0,001$, oraz w skali ekspozycji społecznej: $r_{(35)} = 0,42$, $p = 0,016$. Współczynniki korelacji pozostałych skal KGP z wynikami w KKS były nieistotne statystycznie.

Z kolei w przypadku umiejscowienia kontroli uzasadnione wydawało się, że wyniki w skali Ak dodatnio korelować będą z wewnętrznym umiejscowieniem kontroli (ze względu na powiązanie z podejmowaniem inicjatywny), a wyniki w skali In i skali O ujemnie. Przeprowadzona analiza wykazała, że im wyższy wynik w skali In KGP, tym niższy w Skali I-E Rottera w zakresie wewnętrznego umiejscowienia kontroli ($r_{(35)} = -0,37$, $p = 0,031$). Jednakże przewidywania związane ze skalą Ak i O nie potwierdziły się. Współczynniki korelacji okazały się w tym przypadku nieistotne statystycznie.

Założyłem także, sugerując się efektami analiz innych autorów, że wynik w KGP pozostawać będzie w ujemnym związku z natężeniem ugodowo-

ści (U) mierzonej przy użyciu Inwentarza Osobowości NEO-FFI. Na przykład Eric A. Seeman i Walter C. Buboltz wraz zespołem (2005), korelując łączny rezultat TSR z pomiarem ugodowości (U), otrzymali współczynnik $r = -0,47$, $p < 0,01$. Współzależność wyników w skali U z ogólnymi wynikami w KGP również okazała się ujemna i statystycznie istotna: $r_{(51)} = -0,46$, $p < 0,001$. Ponadto ujemnie z pomiarem U związany był także pomiar w samej skali Od ($r_{(52)} = -0,50$, $p < 0,001$).

Pomyślnie o trafności zbieżnej KGP świadczy także to, że łączny wynik uzyskiwany w pomiarze tym narzędziem pozostawał w wyraźnym związku z łącznym wynikiem w TRS ($r_{(50)} = 0,58$, $p < 0,001$), z wartością pomiaru podskalą reaktancji behawioralnej TRS ($r_{(51)} = 0,58$, $p < 0,001$), podskalą reaktancji werbalnej TRS ($r_{(49)} = 0,37$, $p = 0,009$) oraz z łącznym rezultatem uzyskanym w kwestionariuszu KKS ($r_{(35)} = 0,47$, $p = 0,005$) i oddzielnie w skali asertywności kwestionariusza KKS ($r_{(35)} = 0,59$, $p < 0,001$).

W przypadku aspektu rozbieżnego trafności teoretycznej KGP założyłem, że nie wystąpią związki pomiędzy wynikami uzyskiwanymi w poszczególnych jego skalach a pomiarem stanu i cechy lęku (ISCL). Tak też się stało. Żaden ze współczynników korelacji liniowej, przy $n = 38$, nie okazał się statystycznie istotny, a wartości p mieściły się w przedziale $0,1-0,8$. Podobnie przedstawiały się rezultaty analizy korelacji wyników KGP z pomiarem Skalą Depresji Becka, poza współczynnikiem korelacji dla O, który wyniósł: $r_{(35)} = 0,30$, $p = 0,077$.

Dyskusja

W rezultacie przeprowadzonych analiz udało się ustalić, że opór rozumiany jako gotowość do przeciwstawiania się niechcianym wpływom społecznym można uznać za konstrukt wielowymiarowy i dający opisać się czterema czynnikami. Wynik ten wyraźnie koresponduje z założeniami przywoływanych autorów zajmujących się zagadnieniem reaktancji, negatywizmu czy buntu – zbliżonych i podobnie operacjonalizowanych właściwości. Dowodzić to zatem może, pomimo odmiennego sensu uzyskanych czynników, ogólniejszej prawdziwości, jaka związana jest z przeciwstawianiem się, a która polega właśnie na jego niejednorodności.

Podobieństwo wyników w drugim i trzecim etapie badania potwierdza czynnikową stabilność oraz rzetelność kwestionariusza KGP. Dodatkowym argumentem może być to, że czteroczynnikowa struktura oraz odpowiednio wysoka rzetelność skal utrzymały się pomimo różnic pod względem wieku i proporcji płci między pierwszą i drugą grupą objętych badaniem osób. Jed-

nakże, aby mieć w tej kwestii większą pewność, należałoby poszerzyć badania o kolejne próby.

Poza wynikami analizy czynnikowej argumentów na rzecz trafności KGP dostarczają także wyniki analiz korelacji z innymi testami. Choć z powodu uzyskanego wyniku w granicach tendencji statystycznej warto byłoby ponownie przetestować rozbieżność między pomiarem skalą O z KGP a pomiarem Skalą I-E Rottera.

Wyraźniejszym minusem prezentowanych badań jest to, że w drodze przeprowadzanych analiz ze skali In wypadły pozycje, które odnosiły się do innych ważnych cech biernego przeciwstawiania się uwzględnionych w przyjętym na wstępie modelu teoretycznym. Może to sprawiać, że zakres uniwersum możliwych odniesień tej skali będzie nieco szerszy i w efekcie obejmujący nie tylko inercyjne formy przeciwstawiania, ale także unikanie mogące wynikać np. ze strategii lub stylu radzenia sobie ze stresem. Wprawdzie w świetle przywołanej literatury wszelkie zachowania i reakcje (a więc także takie, jak odwracanie uwagi), jeśli stosowane są intencjonalnie w celu ograniczenia wpływu zewnętrznych oddziaływań społecznych, to mogą być traktowane jako przeciwstawianie się. Na korzyść skali In świadczy także to, że uzyskiwane w niej wyniki okazały się korelować z wynikami podskali reaktancji behawioralnej TRS. Mimo to sprawa ta pozostawiać może słuszny niedosyt związany z trafnością treściową skali In wynikający z braku możliwości wykluczenia innych niż niechęć motywacji zachowania w obliczu niechcianych oddziaływań społecznych. Tym, co można jednak traktować jako dodatkowy argument za utrzymaniem skali In składającej się z takich właśnie pozycji, jest (poza uzyskanymi w analizach parametrami) treść instrukcji i kontekst, jaki tworzą pozycje pozostałych skal wyraźniej odnoszące się do mierzonej właściwości.

Ze skalą In wiąże się także kwestia najsłabszej stabilności bezwzględnej w stosunku do pozostałych skal KGP. Odpowiedzialną za to może być mała liczebność pozycji w tej skali. Niewątpliwie jest też, że gotowość do przeciwstawiania się, będąc dynamicznym i kontekstualnym zjawiskiem, ulegać może wyraźniejszym fluktuacjom niż zmienne o bardziej dyspozycyjnym charakterze (por. Stenner, Marshall, 1995; Oleszkowicz, 2001).

Innym ograniczeniem odnoszącym się do wszystkich skal KGP jest brak systematycznego skontrolowania trafności kryterialnej każdej z nich. Optymalne byłoby zastosowanie w tym celu techniki grup kontrastowych z czterema grupami kryterialnymi. Każda z grup kryterialnych odpowiadałaby jednemu z wyodrębnionych czynników. Niezmiernie trudno jednak skompletować takie grupy, nie dysponując jakimś instrumentem pomiaru. Mniej wymagającym roz-

wiązaniem jest zaprojektowanie eksperymentu z manipulacją naciskiem społecznym wywieranym na indywidualne osoby. To odrębny i kolejny cel w pracy nad rozwojem zaprezentowanego narzędzia.

Bibliografia

- Aggleton P. J., Whitty G. (1985), *Rebels without a cause? Socialization and subcultural style among the children of the new middle classes*, "Sociology of Education", 58, 60–72.
- Ames D. R. (2007), *Assertiveness Expectancies: How Hard People Push Depends on the Consequences They Predict*, "Journal of Personality and Social Psychology", 95, 1541–1557.
- Ames D. R., Flynn F. J. (2007), *What Breaks a Leader: The Curvilinear Relation Between Assertiveness and Leadership*, "Journal Personality and Social Psychology", 92, 307–324.
- Apter M. J. (1982), *The Experience of Motivation. The Theory of Psychological Reversals*, Academic Press, London–New York.
- Apter M. J. (2001a), *An Introduction to Reversal Theory*, w: M. J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington, s. 3–35, DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/10427-001>.
- Apter M. J. (2001b), *Reversal Theory as a Set of Propositions*, w: M. J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington, s. 37–51, DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/10427-002>.
- Arnow B. A., Manber R., Blasey C., Blalock J. A., Rothbaum B. O., Thase M. E., Keller M. B. (2003), *Therapeutic Reactance as a Predictor of Outcome in the Treatment of Chronic Depression*, "Journal of Consulting and Clinical Psychology", 71, 1025–1035.
- Baumeister R. F. (1982), *A Self-Presentational View of Social Phenomena*, "Psychological Bulletin", 91, 3–26, DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.91.1.3>.
- Blickle G. (2003), *Some Outcomes of Pressure, Ingratiation, and Rational Persuasion Used With Peers in the Workplace*, "Journal of Applied Social Psychology", 33, 648–665.
- Bohra K. A., Pandey J. (1984), *Ingratiation toward strangers, friends, and bosses*, "The Journal of Social Psychology", 122, 217–222, DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00224545.1984.9713483>.
- Brehm J. (1966), *A Theory of Psychological Reactance*, Academic Press, New York–London.
- Brehm S. S., Brehm J. (1981), *Psychological Reactance. A Theory of Freedom and Control*, Academic Press, New York–London.

- Brzezińska A., Brzeziński J. (2006), *Skale szacunkowe*, w: J. Brzeziński (red.), *Metodologia badań psychologicznych*. Wybór tekstów, PWN, Warszawa, s. 232–306.
- Buboltz W. C., Thomas A., Donnell A. J. (2002), *Evaluating the Factor Structure and Internal Consistency Reliability of the Therapeutic Reactance Scale*, “*Journal of Counseling and Development*”, 80, 120–125.
- Bukobza G. (2009), *Relations Between Rebelliousness, Risk-Taking Behavior, and Identity Status During Emerging Adulthood*, “*Identity: An International Journal of Theory and Research*”, 9, 159–177.
- DeLamater J. D., Myers D. J. (2011), *Social Psychology*, Wadsworth Cengage Learning, Belmont.
- Deluty R. H. (1979), *Children's Action Tendency Scale: A Self-Report Measure of Aggressiveness, Assertiveness, and Submissiveness in Children*, “*Journal of Consulting and Clinical Psychology*”, 47, 1061–1071.
- Donnell A. J., Thomas A., Buboltz W. C. (2001), *Psychological Reactance: Factor Structure and Internal Consistency of the Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance*, “*The Journal of Social Psychology*”, 141, 679–687.
- Dowd E. T., Milne Ch. R., Wise S. L. (1991), *The Therapeutic Reactance Scale: A Measure Psychological Reactance*, “*Journal of Counseling and Development*”, 69, 541–545.
- Ellis A. P. J., West B. J., Ryan A. M., DeShon R. P. (2002), *The Use of Impression Management Tactics in Structured Interviews: A Function of Question Type?*, “*Journal of Applied Psychology*”, 87, 1200–1208, DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.87.6.1200>.
- Fernandes J. V. (1988), *From the Theories of Social and Cultural Reproduction to the Theory of Resistance*, “*British Journal of Sociology*”, 9, 169–180.
- Goffman I. (2006), *Charakterystyka instytucji totalnych*, przeł. M. Ziółkowski, w: A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Scholar, Warszawa, s. 316–335.
- Gordon R. A. (1996), *Impact of Ingratiation on Judgments and Evaluations: A Meta-Analytic Investigation*, “*Journal of Personality and Social Psychology*”, 71, 54–70.
- Hong S. M., Faedda S. (1996), *Refinement of the Hong Psychological Reactance Scale*, “*Educational and Psychological Measurement*”, 56, 173–182, DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0013164496056001014>.
- Hong S., Ostini R. (1989), *Further evaluation of Merz's Psychological Reactance Scale*, “*Psychological Reports*”, 64, 707–710.
- Jankowski K., Zajenkowski M. (2009), *Jakich informacji o teście dostarcza testowanie?*,

- w: K. Fronczyk (red.), *Psychometria. Podstawowe zagadnienia*, Wyższa szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie, Warszawa, s. 84–110.
- Jonason P. K., Bryan A., Herrera J. (2010), *Trimming the Fat Reveals a One-Factor Construct of Hong's Psychological Reactance Scale*, "Individual Differences Research", 8, 220–228.
- Karno M. P., Beutler L. E., Harwood T. M. (2002), *Interactions between psychotherapy procedures and patient attributes that predict alcohol treatment effectiveness: A preliminary report*, "Addictive Behaviors", 27, 779–798.
- Karno M. P., Longabaugh, R. (2007), *Does Matching Matter? Examining Matches and Mismatches Between Patient Attributes and Therapy Techniques in Alcoholism Treatment*, "Addiction", 102, 587–596.
- Knowles E. S., Riner D. D. (2007), *Omega Approaches to Persuasion: Overcoming Resistance*, w: A. R. Pratkanis (red.), *The Science of Social Influence*, Psychology Press, New York–Hove, pp. 83–114.
- McDermott R. (1988), *Measuring Rebelliousness: The Development of The Negativism Dominance Scale*, w: M. J. Apter, J. H. Kerr, M. P. Cowles (red.), *Progress in Reversal Theory*, Elsevier, Amsterdam, pp. 297–312.
- McDermott R. (2001), *Rebelliousness*, w: M. J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington, pp. 167–186, DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/10427-009>.
- Obuchowska I. (1983), *Okres dorastania*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Oleszkowicz A. (2001), *Bunt młodzieńczy i jego pomiar*, „Psychologia Rozwojowa”, 6, 383–398.
- Oleszkowicz A. (2006), *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*, Scholar, Warszawa.
- Ostrowska K. (2002), *Kwestionariusz A-R. Podręcznik*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa.
- Palczyński T. (1997), *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym świecie*, Nomos, Kraków.
- Pasikowski S. (2014a), *Ambiwalencja i opór. Nauczyciele i studenci wobec szkoły*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Pasikowski S. (2014b), *Opór indywidualny. Teorie, klasyfikacje i diagnozowanie w ujęciu psychologicznym*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, 68 (4), 39–62.
- Porębska M. (1966), *Zarys opornego działania*, „Psychologia wychowawcza”, 9, 129–146.
- Porębska M. (1968), *Oporne zachowanie się i jego odmiany*, PWN, Wrocław.

- Rudnicki S. (2009), *Adaptacja i weryfikacja psychometryczna kwestionariusza do pomiaru reakcji Therapeutic Reactance Scale (TRS)* E. T. Dowda, C. R. Milne'a i S. L. Wise'a, „Przegląd Psychologiczny”, 52, 133–149.
- Seemann E. A., Buboltz W. C., Jenkins S. M., Soper B., Woller K. (2004), *Ethnic and Gender Differences in Psychological Reactance: the Importance of Reactance in Multicultural Counseling*, “Counselling Psychology Quarterly”, 17, 167–176.
- Seemann E. A., Buboltz W. C., Thomas A., Soper B., Wilkinson L. (2005), *Normal Personality Variables and Their Relationship to Psychological Reactance*, “Individual Differences Research”, 3, 88–98.
- Seemann E. A., Carroll S. J., Woodard A., Mueller M. L. (2008), *The Type of Threat Matters: Differences in Similar Magnitude Threats Elicit Differing Magnitudes of Psychological Reactance*, “North American Journal of Psychology”, 3, 583–594.
- Seibel C. A., Dowd E. T. (1999), *Reactance and Therapeutic Noncompliance*, “Cognitive Therapy and Research”, 23, 373–379.
- Shen L., Dillard J. P. (2005), *Psychometric Properties of the Hong Psychological Reactance Scale*, “Journal of Personality Assessment”, 85, 74–81.
- Stanik M. J., Roszkowska A., Kucharewicz J. (2006), *Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skalą Agresji Buss-Durkee (SABD) – wyniki badań i normalizacja testu*, w: J. M. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 81–100.
- Stenner P., Marshall H. (1995), *A Q methodological study of rebelliousness*, “European Journal of Social Psychology”, 25, 621–636, DOI: <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.2420250603>.
- Sztompka P. (2003), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków.
- Thomas A., Donnell A. J., Buboltz W. C. (2001), *The Hong Psychological Reactance Scale: A Confirmatory Factor Analysis*, “Measurement and Evaluation Counseling and Development”, 34, 2–13.
- Tucker R. K., Byers P. Y. (1987), *Factorial Validity of Merz's Psychological Reactance Scale*, “Psychological Reports”, 61, 811–815.
- Zimbardo P. (2008), *Efekt Lucyfera*, przeł. A. Cybulko, J. Kowalczevska, J. Radzicki, M. Zieliński, PWN, Warszawa.

